

УДК 37.014.52:299.2(477)"1940/1980"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.11>

АТЕЇСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – 1980-Х РР.

Лаврут Ольга,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти
Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
ORCID ID: 0000-0002-6915-7474

У статті охарактеризовано один із напрямків виховання школярів, який був притаманний в УРСР у другій половині 1940-х – 1980-х рр. Він був важливим для радянської влади, оскільки покликаний сформувати світогляд і відповідну поведінку «радянської людини», яка би відмовлялась від власних переконань і слідувала партійним настановам.

З'ясовано, що атеїстичне виховання здійснювалося різними формами і методами. Воно відбувалося у межах школи та поза нею. Щодо першого, то акцент здійснювався у процесі вивчення різних предметів. Кожен мав свою мету і виховне спрямування. Тому, необхідно було використовувати його потенціал задля розвіювання релігійних догм і формування «правильного» світогляду дітей. На уроках природничого циклу проводили досліди і спостереження, гуманітарного – використовували силу слова та емоцій.

Проаналізовано вплив позакласних і позашкільних заходів. Учні долучалися до гурткової діяльності, діяльності клубів, екскурсій. Проводилися лекції, бесіди, вечори запитань і відповідей, зустрічі із відомими особистостями: передовиками виробництва, науковцями, артистами, особами, які були віруючими, але згодом під впливом радянської дійсності і заходів, відмовилися від попередніх переконань і, які на власних прикладах мали продемонструвати переваги радянського способу життя і світогляду.

Доведено, що держава докладала чималих зусиль для досягнення власної мети. Майже усі школярі були долучені до атеїстичного виховання. Демонструючи принади суспільства для них організовувалися подорожі не лише у межах УРСР, а й інших республік СРСР, де дітей не лише ознайомлювали із історією, природними ресурсами того чи іншого міста або цікавого куточка, а й показували велич країни і необхідність слугувати їй.

Частина дітей залишалися остаронь цих процесів, особливо із сім'ей віруючих. Їх поведінка була різною. З одного боку, вони і їх батьки розуміли необхідність участі у подібних заходах і були пасивними, з іншого боку – змушені були демонструвати власну активність задля збереження не лише внутрішнього світу, а й перебування у сім'ї своїх батьків. Такі діти часто відмовлялися брати участь у гуртках, суботниках, що суперечило їхнім поглядам. Інструментом впливу на них стали їх батьки, яких могли звинуватити не лише у невиконанні власних обов'язків, а й у кримінальній діяльності. Це тягнуло за собою позбавлення волі. Державні органи влади постійно тиснули на учнів, учителів і батьків. Провідною фігурою при цьому залишався педагог.

Ключові слова: учні, атеїстичне виховання, радянське суспільство, форми роботи, боротьба, погляди.

Lavrut Olga. Atheistic education of schoolchildren of the ukrainian ssr in the second half of the 1940s – 1980s

The article describes one of the directions of educating schoolchildren, which was inherent in the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s - 1980s. It was important for the Soviet government, since it was designed to form the worldview and appropriate behavior of a "Soviet person" who would renounce his own beliefs and follow party guidelines.

It was found that atheistic education was carried out in various forms and methods. It took place within the school and outside it. As for the first, the emphasis was placed on the process of studying various subjects. Each had its own goal and educational direction. Therefore, it was necessary to use its potential to dispel religious dogmas and form the "correct" worldview of children. Experiments and observations were conducted in the lessons of the natural science cycle, and the power of words and emotions was used in the humanitarian cycle.

The influence of extracurricular and extracurricular activities was analyzed. Students joined in the activities of circles, clubs, excursions. Lectures, conversations, evenings of questions and answers were held, meetings with famous personalities were held: leaders of production, scientists, artists, people who were believers, but later, under the influence of the reality and events of the republic, abandoned their previous beliefs and who, by their own examples, had to demonstrate the advantages of the Soviet way of life and worldview.

It is proven that the state made considerable efforts to achieve its own goal. Almost all schoolchildren were involved in atheistic education. Demonstrating the charms of society, trips were organized for them not only within the Ukrainian SSR, but also to other republics of the USSR, where children were not only introduced to the history, natural resources of a particular city or interesting corner, but also shown the greatness of the country and the need to serve it.

Some children remained on the sidelines of these processes, especially from families of believers. Their behavior was different. On the one hand, they and their parents understood the need to participate in such events and were passive, on the other hand, they were forced to demonstrate their own activity in order to preserve not only their inner peace, but also to stay in their parents' family. Such children often refused to participate in clubs and subbotniks, which contradicted their views. The instrument of influence on them was their parents, who could be accused not only of failing to fulfill their own duties, but also of criminal activity. This entailed imprisonment. State authorities constantly put pressure on students, teachers, and parents. The leading figure in this remained the teacher.

Key words: pupils, atheistic upbringing, Soviet society, forms of work, struggle, views.

Постановка проблеми. Реалізація демократичних свобод є запорукою існування багатогранного суспільства. Свобода совісті та віросповідання є головними маркерами толерантного ставлення до представників різних конфесій. У радянському суспільстві формально проголошені демократичні свободи залишалися на папері, а віруючі переслідувалися. Механізм боротьби із віруючими та інакомисленням використовували на різних етапах становлення особистості. Вагому роль при цьому відіграла школа. Атеїстичне виховання стало важливим напрямком виховання у закладах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цьому питанню приділяли увагу дослідники. Зокрема, О. Кисельов справедливо акцентує, що у радянському суспільстві не переймалися реалізацією демократичних прав і свобод, зокрема і свободою совісті, зібрань та поглядів [7, с. 188–190]. Про течії, учасників і боротьбу із неправильним світоглядом дітей та їх батьків зазначили В. Зайцев та І. Пятницькова [6, с. 49–53].

Регіональний вимір питання теж представлений у роботах В. Березняк [1, с. 246–250], О. Левенця [11, с. 58–64; 12, с. 91–96], Р. Пуйди [26, с. 128–132; 27] та ін. [8, с. 15–19]. П. Бондарчук проаналізував вплив суспільно-політичних подій в УРСР на релігійну ситуацію, взаємовідносини влади і церкви. Він зазначив про численне нормативне підґрунтя боротьби із віруючими, церквою та релігією, що здійснювала радянська влада. У роботі міститься аналіз динаміки цього явища. Автор акцентує: тиск з боку держави носив відкритий та прихований характер і негативно впливав на населення, яке переслідувалося не лише адміністративно, але й кримінально [2, с. 294–316]. В. Міщанин охарактеризував механізми здійснення антирелігійної та атеїстичної пропаганди на Закарпатті за часів десталінізації. Він зазначає, що вона спрямовувалася проти всіх конфесій і вбачала за основну мету побудову атеїстичного суспільства [15, с. 160–187].

Автори зазначали, що пріоритетним напрямом радянської держави у цей період стала побудова соціалістичного суспільства, а релігія була своєрідною перепорою. Пропаганда і реалізація радянської обрядовості стали знаряддям реалізації основних постулатів партії. Наслідком державної атеїстичної діяльності було зменшення кількості релігійних будівель, збільшення літератури відповідного спрямування і заходів, що здійснювалися із населенням [39, с. 530–536].

Г. Маринченко зацентувала на численних заходах та учасниках, які відбувалися у період десталінізації. Форми і методи роботи з населенням були численними. У цьому брали участь і педагоги, зокрема природничих дисциплін, які повинні були «викривати дива релігії», підкріплюючи це дослідями. Вони вивчали атеїстичну літературу, виступали перед місцевими жителями, організовували і проводили виставкову діяльність [13, с. 62–66].

О. Левенець досліджує питання виховання у школах у Волинській області за часів «застою», акцентуючи на широкому масштабі заходів, що здійснювалися у закладах [12, с. 91–96]. М. Отрош звертає увагу на взаємовідносини, які склалися між державою і церквою у останній період існування СРСР, акцентуючи на переході від ідеологічного тотального контролю до свободи вірування, сповідань, суб'єктності вірян і церков, підґрунтям чого став закон СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» (1990 р.) [21, с. 90–115].

Б. Недавня вивчила історіографію питання репрезентації релігії часів «передбудови» у навчально-методичній літературі, зазначивши незначну її кількість. Ця проблема вивчена у контексті реформ, що здійснювалися в СРСР, частковій демократизації та гласності у суспільстві. Вони носили непослідовний характер: з одного боку продовжували пропагувати марксистсько-ленінські постулати, а з іншого – простежувалося толерантне ставлення до церкви в цілому та віруючих різних напрямів. У підручниках залишалися антирелігійні мотиви, особливо негативне відношення до представників духовенства. Підручники з історії розглядали різні світові релігії, а саме ставлення авторів коливалося від негативного до позитивного. Попри те, що питанням атеїзму в цілому зазначеного періоду приділено достатньо уваги [16, с. 17–26], зважаючи на характеристику історіографії, деякі із них залишилися осторонь.

Метою нашої роботи є характеристика атеїстичного виховання школярів УРСР другої половини 1940-х – 1980-х рр. Реалізувати її допоможуть виконання таких **завдань**: вивчення історіографічної

та джерельної бази дослідження; аналіз основних напрямків атеїстичного виховання, його форм і методів роботи із дітьми; окреслення подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу. Атеїстичне виховання учнів здійснювалося у школі та поза її межами. З метою його посилення у процесі викладання основ наук разом із Інститутом суспільних наук Академії наук УРСР вносилися відповідні зміни і доповнення в програми з української літератури та історії УРСР [22, арк. 27]. Відділи народної освіти, педагогічні колективи, піонерські і комсомольські організації шкіл проводили роботу з атеїстичного виховання учнівської молоді. Були складені конкретні заходи щодо поліпшення атеїстичного виховання дітей та їх батьків. Його стан періодично перевірявся і обговорювався на нарадах з народної освіти, педагогічних радах та методичних об'єднаннях учителів. У протоколі № 2 семінару-практикуму заступників директорів при Очаківській середній школі № 2 від 23 листопада 1959 р. розглядалися такі питання: спостереження та обговорення відкритого уроку з математики в Очаківській середній школі № 2, організація перевірки проведення практичних і лабораторних робіт та екскурсій у школі і стан науково-атеїстичного виховання [9, арк. 15]. Заступник директора з питань атеїстичного виховання акцентував про деяку гурткову роботу, де організовувались тематичні вечори. Але власне гурток атеїста не працював. Його колега із Очаківської восьмирічної школи № 3 Калініченко розповів, що у школі працював гурток, на базі якого проводилися вечори атеїста. Заступник директора Кам'янської середньої школи розповів про вечір із хімії та роботу кутка атеїста. Проте у місті у деяких школах були відсутні подібні гуртки. Учасники заходу звернули увагу на необхідність відмови від релігійних обрядів, натомість акцентували на радянських [9, арк. 17].

Керуючись постановами ЦК КПУ від 5 лютого 1964 р. та 4 липня 1967 р., Розпорядженнями Міністерства освіти УРСР «Про заходи до посилення атеїстичного виховання» органи народної освіти і педагогічні колективи шкіл мали звітувати про поліпшену роботу з атеїстичного виховання дітей і підлітків. Зазначалося про підвищену якість викладання основ наук, більш змістовною і цілеспрямованою стала позакласна і позашкільна виховна робота, індивідуальна робота з учнями, їх батьками і населенням. Обласними районними і міськими відділами народної освіти була розроблена система заходів спрямована на докорінне покращення атеїстичного виховання. Вивчався стан атеїстичного виховання у процесі вивчення основ наук, позакласної позашкільної роботи з учнями та їх батьками. Були визначені найбільш типові недоліки і помилки і узагальнений кращий досвід роботи вчителів окремих педагогічних колективів. У більшості шкіл учні систематично вели спостереження за станом погоди, складали різні календарі, діаграми, графіки, прогнози, стежили за повідомленнями бюро погоди по радіо, телебаченню та газетах. Все це допомагало учням «глибоко зрозуміти усю безглуздість тверджень церковників про залежність погоди від волі Бога, про шкідливість забобонів, пов'язаних зі змінами погоди». Для цих спостережень у більшості шкіл використовували барометри, термометри, опадоміри, флюгери тощо. Зокрема, в Одеській області крім систематичної інспекторської перевірки роботи шкіл, була проведена тематична перевірка стану атеїстичного виховання в школах Фрунзівського, Саратського, Болградського, Арцизького і Бугодністровського районів [28, арк. 1].

Протягом останніх чотирьох років в Одеській області видано п'ять наказів з питань щодо поліпшення науково-атеїстичного виховання в школах, серед яких і такі: «Про недоліки в роботі по атеїстичному вихованню в школах № 9 та № 2 в місті Білгород-Дністровський», «Про стан та заходи до покращення атеїстичного виховання в школах області». Тут систематично працювали міжрайонні і районні семінари, де читали цикли лекцій з марксистсько-ленінської філософії, а керівники шкіл і вчителі обмінювалися досвідом роботи [29, арк. 2].

В районах області працювало 38 постійно діючих семінарів, проведена обласна науково-практична конференція на тему «Ідейно-політичне виховання учнів в системі навчання основ наук, позакласній і позашкільній роботі», де заслухано близько 30 доповідей про кращий досвід роботи шкіл і вчителів з науково-атеїстичного виховання дітей і підлітків. На уроках природничо-математичного циклу і позакласній роботі перед учнями розкривалися питання, де демонструвалося застосування цих знань у науковому поясненні явищ природи і «викритті ідеалістичного релігійного погляду на природні явища». Лабораторні і практичні роботи мали переконати учнів, що найскладніші процеси відбувалися за волею людини без втручання якихось надприродних сил. Практикували і спостереження учнів в природі, де школярі, спираючись на наукові знання робили висновки про природні явища у їх розвитку, взаємозв'язок між ними і переконувалися у їх взаємообумовленості. «Педагогічні колективи шкіл глибоко стали вивчати характер релігійних вірувань, діяльність і тактику служителів культу даної місцевості». У школах області, зокрема у Балтському, Фрунзівському, Ананьївському, Болградському та інших районах, у містах: Одесі, Котовську та Ізмаїлі приділялася значна увага науково-атеїстичному

вихованні в процесі позакласної роботи. Серед форм масової позакласної роботи переважали такі: читання текстів вголос атеїстичного та науково-природничого змісту, колективні бесіди, доповіді, лекції з цієї тематики, тематичні вечори та ранки, вечори запитань та відповідей, зустрічі із передовиками виробництва, письменниками, участь у екскурсіях, виставках, туристичних походах, в організації атеїстичних кутків, стінгазет, колективні відвідування і наступні обговорення кінофільмів, діафільмів, телепередач тощо [30, арк. 5–6].

На місцях традиційно проводилися міські та обласні зльоти юних атеїстів, де діти звітували про здійснену діяльність, оформлювалися виставки кращих стіннівок, стендів, альбомів, рефератів, сценаріїв вечорів, учнівських малюнків на атеїстичну тематику. Зокрема, у Івано-Франківській області у роботі обласного зльоту юних атеїстів, який відбувся у лютому 1974 р., взяли участь 200 учнів шкіл області. Увагу приділяли індивідуальній роботі з учнями, які перебували під релігійним впливом їхніх батьків. Їх брали на облік та залучали до роботи гуртків і вечорів. Зазначалося, що це позитивно впливало на дітей: вилучено з-під впливу батьків-сектантів ученицю 10 класу Олешанської середньої школи Ціник Марію, учнів Саджавської восьмирічної школи Надвірнянського району Семенюка Дмитра, Йосипа і Миколу, які вступили до піонерських лав і брали участь у житті школи. Серед них – і Дехторук М., Вацик Г. Зарічанської восьмирічної школи Надвірнянського району, які виростили у сім'ї ієговістів. Деякі діти «із сімей сектантів-фанатиків виховувалися у школах-інтернатах». Очевидно, дітей забирали від батьків, караючи останніх таким чином задля їх перевиховання і виховання їх дітей у потрібному напрямку, залякуючи їх та інших дорослих [17, арк. 4].

Але партійні органи звинувачували заклади освіти у «...формалізмі, а деякі педагоги не забезпечили у достатній мірі формування діалектико-матеріалістичного світогляду школярів у процесі викладання основ наук. Відсутня системність і наступність в організації науково-атеїстичної роботи з учнями у позакласний час». Не завжди враховувалися вікові особливості учнів, їх рівень знань та розвиток. Часто учителі активізували антирелігійну роботу лише напередодні або під час релігійних свят. Все ж, учні, які виховувалися у родинях віруючих, слабо долучалися до шкільного життя [18, арк. 5].

Пропонували у позаурочний час за участі учнівської спільноти використати активні форми атеїстичної роботи: вечори запитань і відповідей, клуби атеїстів, тематичні атеїстичні вечори, читацькі конференції, усні журнали, диспути, обговорення різноманітних питань, атеїстичних творів, індивідуальні і колективні бесіди тощо. При цьому особливу увагу необхідно було звертати на їх підготовку, діалогічний та контрпропагандистський характер. У шкільних бібліотеках рекомендували організовувати виставки літератури, альбоми атеїстичного спрямування, які розкривали начебто підривний характер зарубіжної католицької та уніатської пропаганди.

Разом із органами прокуратури, юстиції, внутрішніх справ необхідно було здійснювати заходи із забезпечення дітей, підлітків і молоді від впливу з боку релігійного мікросередовища, не допускати долучення їх до активних форм релігійної діяльності. Зверталась увага на посилення індивідуальної роботи із дітьми і підлітками, із сімей віруючих, і молодими віруючими, активне зацікавлення їх пізнавально-світоглядними проблемами, залучаючи їх до суспільного життя в учнівських колективах, художньої самодіяльності, роботи гуртків, клубів та секцій [23, арк. 25].

У школах склалася певна система науково-атеїстичного виховання учнів [3, арк. 1]. 1. Зокрема, педагогічні колективи Ясеницької, Боринської, Ільницької, Турківської середньої, Ластівківської, Риківської, Матківської восьмирічних шкіл Львівської області поєднували навчальну та позакласну роботу з атеїстичного виховання школярів із індивідуальною роботою з вірними дітьми та їх батьками. У довідках про стан викладання виховання школярів у школах Львівської області зазначали, що завдяки добре поставленій атеїстичній роботі педагогічного колективу Турківської середньої школи у школі зменшилась кількість дітей схильних до вірування. Часто діти демонстрували саме таку поведінку задля ментального виживання у школі та щоби це не суперечило власному сумлінню. Спостерігалася подвійна поведінка: у школі – пасивна або активна атеїстична, а вдома – релігійні погляди зберігалися і продукувалися далі [4, арк. 59].

З метою нейтралізації спроб закріплення серед послідовників католицизму релігійно-національної спільноти влада посилювала й інтернаціональне виховання учнівства із сімей віруючих католиків та їх батьків, пропагувала «традиції класової єдності, революційної антиклерикальної боротьби російського, українського, польського народів, радянсько-польське братство у боротьбі проти фашистських загарбників, благодотворне співробітництво СРСР і Польської Народної Республіки». Для боротьби із впливом на молодь релігійних свят протиставляли запровадження у школах, вищих навчальних закладах, позашкільних закладах та за місцем проживання радянські свята, обряди і традиції, які відображали соціалістичний спосіб життя. Ширше рекомендували практикувати масові виховні заходи, особливо у дні релігійних свят [25, арк. 26].

стежили і за так званими «пропагандистськими матеріалами про нові явища і процеси в релігійному середовищі, напрямках і змісту ідеологічних диверсій, зарубіжних і клерикальних антикомуністичних центрів», заходах із їх викриття і протидії, особливо серед учнівської та студентської молоді. Радянська влада докладала чималих зусиль задля ідеологічного виховання населення і формування відповідного світогляду. На західноукраїнських землях завжди спостерігався високий відсоток віруючих, тому влада спрямовувала зусилля на боротьбу із віруючими та реалізацію радянської обрядовості. Протягом четверга – п'ятниці навіть спостерігали деяке зниження продуктивності праці, близько 80 % населення відвідувало церкву, освячуючи паски. Діяли і протестанські громади. Хрестили дітей. Місцеві органи влади мали контролювати ці процеси, викорінювати їх, дискредитувати, здійснюючи просвітницькі кампанії [2, с. 294–316].

Певний досвід роботи з атеїстичного виховання учнів мали шкільні клуби «Світоч» Івано-Франківської області, яких нараховувалося 180. Основними формами їх роботи були підготовка і проведення конференцій, вечорів, усних журналів, організація дитячих ранків, огляд журналів «Людина і світ», «Наука і релігія». Старшокласники – члени учнівських атеїстичних лекторіїв, виступали перед учнями, їх батьками і серед населення [19, арк. 3]. Висвітлювали боротьбу із уніатською церквою. Члени клубів «Світоч» відвідували місцеві підприємства, колгоспи, брали участь у запровадженні нових обрядів. Зокрема, учні Ковалівської середньої школи Коломийського району виступали перед робітниками меблевого цеху та металоцеху із «Щедрівками», члени клубу «Еврика» Калуської середньої школи № 5 – у гуртожитках будівельників і хіміків міста, хліборобами сіл Томашівці і Негівці [20, арк. 4].

З метою поліпшення діяльності шкільних атеїстичних клубів «Світоч» рада обласного відділу народної освіти і бюро ОК ЛКСМУ оголосила огляд-конкурс на кращу постановку роботи шкільних атеїстичних клубів «Світоч». Мали у цьому відігравати роль і учнівські організації: у їх планах повинна була відображатися робота комсомольських і піонерських організацій; також проводити збори загонів та комсомольські збори [20, арк. 4].

Ще однією формою роботи із дітьми стали екскурсії. Щорічно зростало число шкіл, які у канікулярний період здійснювали подорожі до Одеси, Ізмаїла, Севастополя, Ленінграда, Києва, Москви, до республік Балтії. Сприяли в організації та проведенні екскурсій за межі області шефські організації. Зокрема, правління колективного господарства «Україна», голова правління Музика (село Шевченково Кілійського району) придбало 18 туристських путівок в Німецьку демократичну республіку вартістю по 120 карбованців кожна. Учні старших класів шкіл міста Одеси і сусідніх районів відвідували Одеську обсерваторію. Діти і підлітки Одеси, Білгород-Дністровського, Ізмаїла і Татарбунарів були гостями планетаріїв [31, арк. 6 – 7].

Більшість дітей і підлітків, які відпочивали у таборах міста Одеси і довколишніх районів відвідували Одеську філармонію, де відомі артисти Вольф Месінг та Михайло Куні проводили психологічні дослідження. Готуючись до літніх канікул Одеська екскурсійно-туристська база відкрила дві туристичні бази в Одесі, Севастополі, Москві, Києві на 100 місць у кожній. Цими базами прийнято майже 7 тис. учнів з 5-денним перебуванням у них. Проведені автобусні екскурсії для учнів шкіл області до міст Ульяновська, Ленінграда, Риги, Бреста, Ялти. Цими подорожами охоплено більше 2 тис. учнів. В області організовано профільний туристичний табір із 26-денним перебуванням у таборі «Туристичні тропи», яким охоплено 356 учнів. Проведено близько 20 екскурсій в Каховку, Асканію-Нову, Кишинів, Білгород-Дністровський. Недивно, що опісля цього писали: «піонерськими таборами охоплені всі діти з родин сектантів». Так місцеві органи влади намагалися підкреслити дієвість усіх масових та індивідуальних заходів [32, арк. 8].

У Одеській області працювало 12 кінопрокатних шкільних баз, які систематично поповнювалися фільмами і фрагментами науково-популярного і атеїстичного змісту. Прокатні станції видавали безкоштовно для шкіл фільми відповідної тематики. Проводилися і фестивалі-огляди фільмів науково-атеїстичної тематики [34, арк. 6 – 7].

Гурткова діяльність школярів була спрямована на краще зрозуміння закономірностей розвитку природи, спростування різних релігійних уявлень та прикмет. Значна частина досвідчених вчителів «збирала переконливі докази про те, що в канікулярний період керівники релігійних сект, зокрема секти п'ятидесятників значно посилювали власну діяльність, спрямовану на поширення свого впливу на молодь». Тому, громадськість, органи народної освіти і педагогічні колективи проводили роботу із широкого охоплення таборами і майданчиками максимальної кількості дітей і підлітків, у тому числі і під час оздоровчих заходів [35, арк. 6 – 7].

Міські та позаміські районні, колгоспні і міжколгоспні табори охопили близько чверті мільйона дітей і підлітків. Старші піонерважати та вихователі приділяли значну увагу питанням атеїстичного

виховання, проводячи бесіди, лекції, зустрічі з передовиками виробництва, знаними особистостями у промисловості, сільському господарстві, з діячами науки, культури, мистецтва. Організовувалися й зустрічі з колишніми віруючими, досвідченими педагогами, лікарями, агрономами та іншими фахівцями, які проводили з дітьми цикли бесід і лекції з питань останніх досягнень науки і техніки [36, арк. 7].

Діти і підлітки виявляли інтерес до питань про сни і сновидіння, ілюзії, галюцинації, гіпноз та інші явища, які для них здавалися загадковими і таємничими, а також про роботи Олексія Кулябки, інших науковців з оживлення людини, про пересаджування серця та інших людських органів. Велика змістовна робота здійснювалася з червоними слідопитами. Зокрема, у школах Одеської області створено майже 400 лєнінських кімнат, 182 кутки В. Леніна, 211 музеїв і залів та 220 кутків бойової слави, 83 краєзнавчих музеїв, близько 900 залів і кутків юного атеїста. В музеях, залах і кутках проводилася систематична виховна робота, в тому числі і робота науково-атеїстичного змісту. Значну допомогу з дослідницької роботи шкільних гуртків юних натуралістів здійснювали обласні станції юнатів Білгород-Дністровська, Балтська та Рутинська районні станції. Вони ознайомили педагогів і учнів із досягненнями агробіологічних наук і «соціалістичного сільського господарства». Значну допомогу станціям надавали вчені Інституту селекції і генетики сільськогосподарського інституту [37, арк. 8].

Значний пласт роботи із науково-атеїстичного виховання здійснювали Палаци піонерів, районні будинки піонерів і школярів. Станції юних техніків у співпраці із учителями, вченими і фахівцями дослідних організацій вищих навчальних закладів займалися і організаційною методичною роботою, допомагаючи школам в організації і якісному проведенні гурткових занять. Гуртківці брали участь у різних дослідницьких роботах, знайомилися з науково-популярною спеціальною літературою, зустрічалися із вченими різних галузей знань, будували моделі сучасних приладів. Звертали увагу і на популяризацію астрономії. Юні астрономи проводили цікаві спостереження за небесними світилами. Під час весняних канікул в Одесі була проведена обласна конференція Науково-технічного товариства школярів з фізики, хімії та астрономії. Велика кількість виготовлених учнями експонатів були схвалені і надіслані на республіканську виставку до Третього з'їзду вчителів і виставку досягнень народного господарства СРСР. 32 кращих юних техніків області відзначені медалями і дипломами ВДНГ СРСР. Серед них – геотермічна станція Саф'янської середньої школи Ізмаїльського району, експонати гуртка юних космонавтів Березівської середньої школи № 3, роботи хіміків Тарутинської середньої школи та інші. Технічними гуртками в школах області охоплено більше 24 тис. учнів. У районах області, зокрема, в Білгород-Дністровському, Арцизькому, Татарбунарському, Килійському та Ізмаїльському районах, окремих селах Комінтернівського району функціонували «сектантські групи різних толків». Серед них називали начебто фанатично віруючих ієговістів, п'ятдесятників та інших, які забороняли своїм дітям брати участь у громадській роботі, вступати до лав піонерів і комсомолу, дивитись кінофільми і телепередачі, слухати радіопередачі, читати газети, журнали і художню літературу. Більшість дітей не брали участь і у суботниках, оскільки батьки у вихідний день забороняли їм займатися будь-якою фізичною працею [38, арк. 9].

Недивно, що саме педагогів звинувачували у такому становищі, характеризуючи це байдужістю із їхнього боку. Тому, вони мали здійснювати посилену індивідуальну роботу із віруючими та їх дітьми. Разом із прокуратурою УРСР Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції УРСР, ЦК ЛКСМУ мали вивчати стан науково-атеїстичного виховання учнівства, забезпечити дітей і молодь від впливу релігії, зокрема і у Дніпропетровській області. Вони повинні були надати допомогу органам народної освіти, педагогічним колективам шкіл Вінницької і Хмельницької областей у реалізації основних постулатів науково-атеїстичного виховання учнівства, вивчати, узагальнювати і розповсюджувати досвід науково-атеїстичної пропаганди серед населення Волинської області клуба «Прометей» Луцького педагогічного інституту. Акцентували на розширенні тематики науково-дослідницької роботи за рахунок включення досліджень до проблем підвищення ефективності атеїстичного виховання учнівства та організації на сторінках педагогічних газет, журналів, багатотиражних публікацій статей, у яких розкривався досвід роботи органів народної освіти, педагогічних колективів шкіл, педагогічних навчальних закладів із «викриття реакційної сутності зарубіжної католицької і уніатської пропаганди, виховання учнівства і студентської молоді непримиреного ставлення до них» [25, арк. 28].

Школи, щоб зняти із себе таку відповідальність, надсилали періодично звіти про здійснену роботу у цьому напрямку. Зокрема, в інформації про атеїстичне виховання учнівства Київської області у квітні 1985 р. зазначалося, що педагогічні колективи шкіл та позашкільних установ області звертало увагу на цей напрямок виховання. Були проведені бесіди про походження і сутність релігійних свят і обрядів, видані стіннівки і бюлетені. У шкільних бібліотеках пройшли диспути про книги атеїстичного змісту, оформлені куточки та книжкові виставки. Проведені кінолекторії, відкриті засідання атеїстичних

клубів у містах: Біла Церква, Ірпінь, Переяслав-Хмельницький. У школах працювали клуби вихідного дня, організовані перегляди і обговорення кінофільмів антирелігійного спрямування, ранки та вечори: «Мистецтво і релігія» (у Яготинському районі), «Наука і релігія» (Фастівському) [5, арк. 23].

Пропонувались такі заходи: здійснювати конкретні кроки та їх обговорення у колективах; організувати вивчення серед педагогів опублікованих матеріалів у пресі матеріалів ідеологічної комісії при ЦК КПРС з питань науково-атеїстичного виховання; цілеспрямовано використовувати атеїстичний зміст основ наук із формування науково-матеріалістичного світогляду учнів; ширше залучати позашкільні заклади для проведення масових заходів (бесід, лекцій, вечорів, диспутів, читачьких конференцій); створити у кожній школі куточки і гуртки «Юний атеїст», спрямувавши діяльність інших гуртків (юних натуралістів, краєзнавців, техніків, істориків, астрономів, фізиків) на посилення атеїстичного виховання учнів [14, арк. 26].

Висновки. Отже, атеїстичне виховання залишалося важливим напрямком виховання учнів у другій половині 1940-х – 1980-х рр. Держава здійснювала потужну роботу і тиск на формування «правильного світогляду» дітей. Численні заходи мали сприяти викоріненню власних або сімейних переконань у становленні «радянської людини». Перспективою нашого дослідження може бути вивчення питання ролі педагогів у атеїстичному вихованні учнівства та їх робота із батьками школярів зазначеного періоду.

Література:

1. Березняк В. Формування антирелігійного світогляду у навчальних закладах Рівненщини в добу застою. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. № 27. С. 246–250.
2. Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 294–316.
3. Відділ народної освіти виконкому Львівської обласної ради народних депутатів. Шкільний відділ. Довідки про стан викладання виховання школярів у школах області. Інформація про роботи відділу народної освіти Турківського райвиконкому // Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ). Ф. Р-169. Оп. 9. Спр. 1282. Арк. 1 зв.
4. Відділ народної освіти виконкому Львівської обласної ради народних депутатів. Шкільний відділ. Довідки про стан викладання виховання школярів у школах області. Інформація про роботи відділу народної освіти Турківського райвиконкому // Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ). Ф. Р-169. Оп. 9. Спр. 1282. Арк. 59 зв.
5. Доповідні записки, довідки та інформації з питань народної освіти // Державний архів Київської області. Ф. Р 144. Оп. 10. Спр. 391. Арк. 23 зв.
6. Зайцев В.О., Пятницькова І.В. Система освіти, як інструмент антирелігійної пропаганди кінця 1940-х – середини 1960-х років в Україні. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2021. Том 2. № 12. С. 49–53. <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/9229>
7. Кисельов О. Особливості вияву свободи совісті в Україні радянської доби. *Релігійна свобода*. 2016. № 1 (19). С. 188–190. DOI: <https://doi.org/10.32420/rs.2016.19.1.967>
8. Кисельов О. С. Івано-Франківський відділ наукового атеїзму: науково-дослідна діяльність 1980-х рр. *Софія*. № 3 (12). 2018. С. 15–19.
9. Книга протоколів, засідань, семінарів, нарад по Очаківському району // Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. Р 3098. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 15 зв.
10. Книга протоколів, засідань, семінарів, нарад по Очаківському району // Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. Р 3098. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 17 зв.
11. Левенець О. М. Формування атеїстичного світогляду учнів сільських шкіл Волинської області в середині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. *Гілея: науковий вісник*. 2019. № 140 (1). С. 58–64.
12. Левенець О. Структура й функціонування радянської шкільної системи виховання в середині 60-х – у першій половині 80-х рр. ХХ ст. (на прикладі загальноосвітніх шкіл Волинської області). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2018. № 6. С. 91–96.
13. Маринченко Г. Заклади освіти та культури Миколаївщини в антирелігійній пропаганді періоду хрущовської «відлиги» (за матеріалами періодичних видань). *Емінак*. 2018. № 4 (24) (жовтень–грудень). Том 2. С. 62–66. URL: <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/59/13/>
14. Мероприяття облвно по усилению научно-атеистического воспитания в школах, детских учреждениях и позашкольных заведений области, и стат. сведения о количестве воспитанников школ-интернатов, спец-школ и детдомов области. Отдел народного образования исполнительного комитета Ивано-Франковского областного совета депутатов трудящихся // Державний архів Івано-Франківської області (Далі – ДАІФО). Ф. Р 3 сг. Оп. 4 с/6. Спр. 49/11. Арк. 6 зв.
15. Мішанин В. Атеїстична пропаганда на Закарпатті в 1950-х роках *BIBLIA A WSPÓŁCZESNOŚĆ' III. Teologiczne, kanoniczne, socjalne i społeczne przesłanie Biblii dla współczesności*. Krynica, 2018. III. rocznik. S. 160–187.
16. Недавні Б. Представлення релігії в навчально-методичній літературі з історії в УРСР періоду «перебудови» (1984–1990 рр.). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. 2019. Вип. 29. С. 17–26.
17. Отдел народного образования исполнительного комитета Ивано-Франковского областного совета депутатов трудящихся. Информация Министерству просвещения УССР «О работе об атеистическому воспитанию учащихся в школах области». 13 мая 1974 года // ДАІФО. Ф. 93/с. Оп. 17. Спр. 15. Арк. 4 зв.

18. Отдел народного образования исполнительного комитета Ивано-Франковского областного совета депутатов трудящихся. Информация Министерству просвещения УССР «О работе об атеистическому воспитанию учащихся в школах области». 13 мая 1974 года. // ДАІФО. Ф. 93/с. Оп. 17. Спр. 15. Арк. 5 зв.
19. Отдел народного образования исполнительного комитета Ивано-Франковского областного совета депутатов трудящихся. Информация Министерству просвещения УССР «О работе об атеистическому воспитанию учащихся в школах области». 13 мая 1974 года. // ДАІФО. Ф. 93/с. Оп. 17. Спр. 15. Арк. 3 зв.
20. Отдел народного образования исполнительного комитета Ивано-Франковского областного совета депутатов трудящихся. Информация Министерству просвещения УССР «О работе об атеистическому воспитанию учащихся в школах области». 13 мая 1974 года. // ДАІФО. Ф. 93/с. Оп. 17. Спр. 15. Арк. 4 зв.
21. Отрош М. І. Історія державно-церковних відносин в СРСР на заключному етапі його існування та в країнах пострадянського простору в перші роки їх незалежності. *Проблеми всесвітньої історії*. 2025. № 3(31). С. 90–115.
22. Приказы, распоряжения, указания, решения закрытых заседаний коллегии Министерства просвещения УССР и документы об их выполнении. Государственный архив Ивано-Франковской области народного образования Ивано-Франковского облисполкома 1984 г. // ДАІФО. Ф. Р 3. Оп. 6. Спр. 19. Арк. 27 зв.
23. Приказы, распоряжения, указания, решения закрытых заседаний коллегии Министерства просвещения УССР и документы об их выполнении. Государственный архив Ивано-Франковской области народного образования Ивано-Франковского облисполкома 1984 г. // ДАІФО. Ф. Р 3. Оп. 6. Спр. 19. Арк. 25 зв.
24. Приказы, распоряжения, указания, решения закрытых заседаний коллегии Министерства просвещения УССР и документы об их выполнении. Государственный архив Ивано-Франковской области народного образования Ивано-Франковского облисполкома 1984 г. // ДАІФО. Ф. Р 3. Оп. 6. Спр. 19. Арк. 26 зв.
25. Приказы, распоряжения, указания, решения закрытых заседаний коллегии Министерства просвещения УССР и документы об их выполнении. Государственный архив Ивано-Франковской области народного образования Ивано-Франковского облисполкома 1984 г. // ДАІФО. Ф. Р 3. Оп. 6. Спр. 19. Арк. 28 зв.
26. Пуйда Р. Б. Атеїзм в Українській РСР у другій половині 1960-х – першій половині 80-х роках ХХ ст.: теорія, пропаганда, протидія (на прикладі Івано-Франківської області). *Молодий вчений*. 2021. № 9 (97). С. 128–132. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-9-97-26>.
27. Пуйда Р. Б. Церковно-релігійні процеси в західних областях УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: регіональні особливості. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 312 с.
28. Справки о состоянии атеистического воспитания детей и подростков в школах Одессы // Державний архів Одеської області (далі–ДАОО). Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 1 зв.
29. Справки о состоянии атеистического воспитания детей и подростков в школах Одессы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 2 зв.
30. Справки о состоянии атеистического воспитания детей и подростков в школах Одессы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 5–6 зв.
31. Справки о состоянии атеистического воспитания детей и подростков в школах Одессы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 6–7 зв.
32. Справки о состоянии атеистического воспитания детей и подростков в школах Одессы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 8 зв.
33. Справки о состоянии атеистического воспитания детей и подростков в школах Одессы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 8 зв.
34. Справки о состоянии атеистического воспитания детей и подростков в школах Одессы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 6–7 зв.
35. Справки о состоянии атеистического воспитания детей и подростков в школах Одессы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 6–7 зв.
36. Справки о состоянии атеистического воспитания детей и подростков в школах Одессы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 7 зв.
37. Справки о состоянии атеистического воспитания детей и подростков в школах Одессы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 8 зв.
38. Справки о состоянии атеистического воспитания детей и подростков в школах Одессы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 9 зв.
39. Страшко Є.М., Донець А.О. Реалії антирелігійної політики та «виховання атеїстів» у повсякденному житті ніжинців 1953–1964 рр. *Сівєричина в історії України*. 2016. Вип. 9. С. 530–536.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026